

Fagbevægelsens konservatisme

Christoph Deutschmann

Siden 70'ernes begyndelse har de fagforeningsmæssige og virksomhedsnære afværgekampe mod rationaliseringstiltag været i vækst. Forsøger man at bringe disse kampes målsætninger på en fællesnævner, så bliver resultatet i det store og hele, at de har sigtet mod »opretholdelse« af materielle goder og lønstrukturer, mod »sikring« af kvalifikationerne og de hermed forbundne erhvervschancer, og mod »beskyttelse« af arbejdspladserne. Uagtet alle strategiske debatter om rationaliseringen synes den fagforeningsmæssige politik i praksis at indskrænke sig til en ren reaktiv og defensiv holdning. For fagforeningerne drejer det sig næsten altid kun om at afværge eller modificere bestemte tiltag, som ledelsen har planlagt, kun meget sjældent om at gennemføre egne målforestillinger. Det er i den forstand, at Lutz konstaterer et »fundamentalt konservativt« træk ved arbejdstagernes politik, hvilket - f.eks. ved indføring af nye lønsystemer - kommer til udtryk i de beskæftigedes helt traditionelle fiksering i de overleverede lønhierarkier (Lutz 1975, 41 f.). Der ændres intet ved denne konservative orientering, selvom afværgekampene, som f.eks. i USA, udkæmpes med større militans end i Forbundsrepublikken:

»Der er imidlertid ét træk, der er fælles for den officielle og den 'undergrundsagtige' form for Job-kontrol, der udøves af organiserede arbejdere, og det ophæves ikke af informelle kvalifikationer som det hævdes i strategierne om modmagt: jobkontrollen er konservativ. Den er nemlig indrettet til og orienteret mod at 'bevare' jobs, at 'udelukke' forandringer i driften og at bibeholde 'restriktive regler'. Faglige tillidsrepræsentanter er kun sjældent fremkommet med forslag om reorganisering af beskæftigelsen, eller hvad der ville være endnu vigtigere i den forbindelse, med forslag til omformning af arbejdsprocesserne i en virksomhed eller en industrigren« (Herding 1972, s. 43).

Tesen om, at den fagforeningsmæssige interessevaretagelse i sin grundtendens skulle være »konservativ«, optræder i talrige variationer i den liberale

såvel som i den marxistiske kritik af fagbevægelsen. Den liberale argumentation, der går ud fra, at den private arbejdsgiver er det dynamiske centrum for »det tekniske fremskridt«, kan kun se den fagforeningsmæssige modstand som en irrationel, forsinkende og forstyrrende faktor. Den marxistiske fagforeningskritik kommer i sine leninistiske varianter fra et helt andet udgangspunkt til lignende konklusioner. Her betragtes »Trade-Unionismen« som en politisk konservativ, om ikke ligefrem som en »reaktionær« kraft, der forhindrer den nødvendige revolutionære overskridelse af lønsystemet. På det seneste har Bahro genoptaget denne argumentation:

»De underordnede lags og klassers umiddelbare behov er altid konservative, de anticiperer i virkeligheden aldrig en ny livsform ...Fagforeningerne anticiperer ingen ny kultur« (Bahro 1977, s. 174).

Denne kritik hænger snævert sammen med en yderligere bebrejdelse for »sektionalisme«, »partikularisme« og for at være fikseret i traditionelle gruppeinteresser istedet for at orientere sig mod den fælles klasseinteresse.

Kritikkens politiske pointe består altid i kravet om en politisk avantgarde, der adskilt fra fagbevægelsen, siges at være den eneste kraft, der kan tilvejebringe den nødvendige »ensliggørelse« og kan føre arbejderne fra kampen »indenfor lønsystemet« til kampen »mod lønsystemet«. Dette formulerer Perry Anderson på følgende måde:

»Fagforeningerne antager således samme skær af *naturalighed* som fabrikkens lukkede, kapitaldominerede miljø. De er en passiv refleks af arbejdsstyrkens organisering. Et politisk parti derimod er et *brud* med det borgerlige samfunds naturlige miljø, en bevidst *sammensluttet* kollektivitet, som omstrukturerer samfundets konturer,« (Anderson 1977, s. 335).

Den implicitte målestok for sådanne vurderinger af fagbevægelsen er altid den »historiske mission«, der pådattes den »forenede« arbejderklasse, nemlig at den skal overtage den »kommando« over produktionen, der er samlet i statens eller de store koncernes hænder. Fra en sådan synsvinkel kan den fagforeningsmæssige økonomisme kun forekomme at være et tilbageskridt, idet den jo ikke retter sig mod kontrollen over produktionen, men derimod kun mod forsvaret af arbejdspladserne.

Her overfor kan man kun anføre, at alle de hidtil heldigt *gennemførte* forsøg på via partier, der optræder i arbejderklassens navn, at overtage kontrollen over produktionen, netop ikke har ført til arbejderklassens emancipation, men tværtimod til en endnu mere fuldstændig ødelæggelse af dens autonomi. Dette fulgte tydeligvis ikke blot af de historiske omstændighe-

der, men derimod af selve logikken i i det basale koncept for kontrollen over produktionen. Det program for arbejderklassens kontrol over produktionen, der er iværksat i de nuværende »socialistiske« stater, og som på ingen måde er fremmed for den marxistiske tradition, men derimod utvivlsomt er dybt forankret i denne, beror på en naiv sætten lighedstegn mellem arbejdernes historiske klasseinteresser og dynamikken i det »tekniskvidenskabelige fremskridt«. Et »fremskridt«, der ganske vist var frembragt af kapitalismen, men som angiveligt hindredes i sin fulde udfoldelse af konkurrencesystemets »anarki«. Kapitalismens akkumulationsbevægelse, den ustandselige »rationalisering« af produktionen og den »videnskabelige arbejdsorganisering« skulle ikke ophæves under socialismen, men tværtimod ved hjælp af planøkonomiske metoder først virkeligt gøres fuldkommen, (Breuer 1977, Deutschman 1977). At denne rationalitetsmodel skulle miste sin iboende herredømme- og klassekarakter, for så vidt den blot bliver praktiseret indenfor centrale planøkonomiske organisationsformer, er en forestilling, hvis ideologiske karakter i forhold til realiteterne i de nuværende »socialistiske« stater er blevet almindelig kendt.

Videreførelsen af den kapitalistiske rationalitetsmodel i den »virkelige socialisme« kommer næppe mere prægnant til udtryk i nogen enkelt kendsgerning end i *lønformens* vedblivende beståen som basis såvel for omkostningsberegninger og kalkulering af arbejdskraftsindsatsen som for reproduktionen af arbejdskraften. Lønssystemet blev ikke afskaffet men tværtimod almengjort, idet alle indkomstkilder, der ikke havde lønform blev afskaffet (i det mindste formelt). Denne praksis udgør ikke engang en »afvigelse« fra den oprindelige lære. Den kan legitimeres officielt med henvisning til den Marx' kritik af Gothaprogrammet, i hvilken han betone, at »fordeling efter ydelse« også var en nødvendighed under socialismen. Det »socialistiske« management kan således lige så lidt som det kapitalistiske give afkald på »den tvang, der ligger i risikoen for at være helt uden midler til forsørgelse af sig selv og de pårørende, hvis forsørgelse den enkelte typisk overtager« (Weber 1964, Bd. 1 s. 79), som vigtigste middel til motivering, disciplinering og styring af arbejdskraften. Derfor udvikler arbejderne i den »virkelige socialismes« lande også modstandsformer, der svarer til dem, som anvendes i de kapitalistiske lande. Det skal dog ikke bestrides, at lønssystemet kun i meget utilstrækkelig grad opfylder sine disciplineringsfunktioner under de betingelser med permanent knaphed på arbejdskraft, der gør sig gældende i de socialistiske lande. Heller ikke de

politiske og propagandistiske kontrol- og styringsmekanismer, der supplerer lønsystemets tvang, synes at kunne klare disciplineringen.

Dette gør dog ikke det råderum for præstationerne, som arbejderne tiltvinger sig på det bedriftsnære plan, mindre systemkontrært, hvilket bl.a. kommer til udtryk i de overordnede instansers evindelige kamp mod arbejdernes »sløseri« og mangel på disciplin. At lønformens essentielle disciplineringsfunktion stadig er tilstede i den »virkelige socialismes« lande understreges også af det helt utilstrækkelige niveau for de, der ikke kan integreres i produktionsprocessen (pensionister, psykisk syge, de af personlige eller politiske grunde arbejdsløse m.fl.).

Hvis de marxistiske forestillinger om en produktionskontrol udøvet »af arbejderklassen« skal være troværdige som emancipationsprogram, så må de på baggrund af alle disse erfaringer, derfor - istedet for den sædvanlige slagordsagtige gentagelse - underkastes en grundig efterprøvning og genovervejelse. En sådan er imidlertid, bortset fra enkelte undtagelser, udeblevet.¹

Stillet over for det indholdsløse i de traditionelle marxistiske samfundsmæssiggørelseskonceptioner bliver de arbejderstrategier, der på en ikke principiel, men praktisk dagligdags måde modarbejder lønarbejderforholdet og søger at begrænse dets virkninger for den enkelte, mere interessante. Fagforeningernes »konservative« holdning til arbejdspladser, kvalifikationer og lønstrukturer er et hovedelement i disse strategier. Lige så »upolitisk« og »partikularistisk« denne konservative holdning og hertilhørende adfærd ofte kan forekomme, ligeså lidt som den implicerer et *formelt* angreb på arbejdsgiverens suverænitet, ligeså virksomme kan de faktiske indskrænkninger af arbejdsgiverens beslutningsfrihed, som udgår fra den, ofte være. Denne adfærd er på ingen måde blot en »positiv refleks« af lønsystemet. Tværtimod indeholder den elementer, der er i strukturel modstrid med kapitalens valoriseringslogik, og som kan være en faktor i langvarige kriseagtige processer, således som det f.eks. kan iagttages i den britiske økonomi eller endnu tydeligere i den »virkelige socialismes« statskapitalistiske systemer.

Termen »konservativ« skal her ikke forstås som politisk karakteristik i modsætning til »progressiv«. I vor forståelse ligger hovedelementet i den »konservative« adfærd i dens stræben efter *social sikkerhed* og efter en langsigtet sikring af arbejdspladserne og de hertil knyttede indkomster, der jo ud-

1. Klaus Novy (1978) giver et overblik over debatterne i Weimarrepublikken, der for det meste var betydeligt mere differentierede end de nuværende.

gør det afgørende grundlag for den individuelle livsudfoldelse og personlighedsudvikling. Da social sikkerhed imidlertid er knyttet til den individuelle arbejdsevnes valoriseringsegnethed og dermed til dennes kvalifikationer, retter den konservative adfærd sig samtidig mod den evindelige tendens i den kapitalistiske produktion til omformning af produktionsprocessen og mod den hermed forbundne forringelse og overflødiggørelse af kvalifikationer. I forhold til den kapitalistiske rationaliserings »fremskridt« udgør den konservative adfærd forsåvidt et passivt, retarderende element. Den bestræber sig på i videst muligt omfang at frigøre lønarbejderens chancer i livet fra »chancerne på markedet« og de hertil knyttede risici og evindelige omskiftelser, for derved at skabe grundlag for en stabil, selvbestemt livsførsel.

Vi formoder, at denne adfærd på ingen måde kun er af perifer betydning for en teoretisk forståelse af den kapitalistiske udviklings »logik«. En nærmere begrundelse af denne tese må udvikles indenfor rammerne af en teori om arbejdskraftens varekarakter. I denne sammenhæng kan vi dog kun forsøge os med nogle første, foreløbige ansatser.

Økonomisk rationalitet og arbejdskraftens varekarakter

Økonomisk rationalisering indenfor kapitalvaloriseringens rammer er andet og mere end blot teknisk rationalisering. I følge den gængse definition vil rationel handlen i teknisk forstand sige: »Et optimum af resultater i forhold til de anvendte midler« (Weber 1964, s. 45). Den tekniske kalkyle undersøger kun forholdet mellem middel og resultat. Den rummer ingen målestok for selve resultatets rationalitet:

»F.eks. kunne en eller anden af rent »teknisk« liebhaveri producere atmosfærisk luft, uden at der ville kunne indvendes det mindste mod den »tekniske« rationalitet i dette forehavende; Økonomisk ville dette forehavende under alle omstændigheder være irrationelt, fordi der ikke var noget behov for omsorg for forsyningen med dette produkt« (Weber 1964, s. 46).

Økonomisk rationalitet, i betydningen rentabilitetsberegning, er derimod et samlende kriterium for det rationelle valg ikke blot mellem alternative midler, men også mellem alternative produktionsmål. Denne økonomiske rationalitet omfatter spørgsmålet om effektiviteten af de anvendte midler såvel som spørgsmålet om produktionsmålenes »behovsmæssige« berettigelse. »Rationalitet« i den forbindelse vil sige rationalitet i Webersk forstand, altså en beregning af resultatet, der baserer sig på en kvantitativ sammenligning af

»udgifter« og »indtægter«. En samfundsøkonomi, der ikke baserer sig på en pengeøkonomi, men derimod på en arbejdstidsberegning kunne handle rationelt i teknisk forstand. Et sådant samfund ville i så fald vælge de fremgangsmåder i produktionen, som minimerede det forbrug af levende og genstandsgjort arbejde, som var nødvendigt til realisering af givne produktionsmål. Dette samfund ville imidlertid ikke råde over noget kriterium til kvantitativ sammenligning af forskellige produktionsmål. Man kunne ganske vist godt forestille sig en form for arbejdstidsberegning, der minimerede den samlede anvendelse af levende og dødt arbejde ikke i det enkelte produktionstrin for sig, men i den samlede produktionskæde som leder til »slutproduktet«. Den tekniske og økonomiske rationalitet ville i så fald kunne forenes indenfor produktionskæderne. En sådan integreret betragtning ville udpege en anden kombination af teknikker som optimal end den isolerede betragtning af de enkelte produktionstrin. Stadigvæk ville man dog være henvist til at foretage et ikke i sig selv »rationelt« begrundet valg af slutprodukter. Man må således give den traditionelle socialismekritik, der går tilbage til Mises (Mises 1921), ret i at en gennemgående, udelukkende formel kvantitativ rationalitet i økonomisk adfærd ikke er mulig i en økonomi, der baserer sig på en arbejdstidsberegning. På papiret kan »slutbehovene« eller den brugsværdi, der forbindes med slutprodukterne, måske nok rummes i udspekulerede systemer af indifferenskurver. I virkeligheden kan disse imidlertid ikke omsættes til kvantificerede og objektiverbare beslutningskriterier.

En kontinuerlig rationalitet i økonomiske beslutninger kan åbenbart kun tænkes, når »slutprodukterne« funktionaliseres og føres tilbage i det økonomiske kredsløb, således at den isolerede mål/middel relation i den tekniske rationalitet fuldendes som et i sig selv sluttet kredsløb af mål og midler. Dette indebærer en konsekvent funktionalisering af alle »endelige produktionsmål«. Ethvert produkt vil således kun være produktionsmiddel for et nyt produktionsmål. Den »åbne målstruktur« i den tekniske rationalitetsmodel (Ulrich 1977, s. 103) overføres hermed til den økonomiske proces som helhed.

Arbejdskraftens forvandling til vare er det afgørende skridt i denne overgang. En gennemgående rationalitet i økonomisk adfærd lader sig kun virkeliggøre, når den menneskelige arbejdskraft selv stilles til disposition for den økonomiske proces som subjekt, dvs. både som udgangspunkt og som »endemål« for denne. Ikke kun det levende arbejde, men reproduktionen af selve arbejdssevnen underkastes da samme rationelle kalkyle som produktionen og reproduktionen af alle andre varer. Først med dette skridt

er det, at arbejdet selvstændiggør sig som »selvvaloriserende værdi«, først da opstår den principielle adskillelse ml. »formel« og »materiel« økonomisk rationalitet. Arbejdet bliver til en »produktionsfaktor« blandt andre, og det berettigede i dens reproduktion synes ikke mere selvindlysende, men retfærdiggøres kun af funktionelle grunde.

Dermed er samtidigt givet udgangspunktet for økonomiens afsondring som en »autonom« sfære, der ikke mere reguleres af samfundsmæssige normer, men af immanente lovmæssigheder. »Værdiloven« er ikke andet end en »tidsøkonomi«, der er vendt mod sit eget subjekt, hvorved den er blevet potenseret og totaliseret. Den naturaløkonomiske organisering af f.eks. middelalderens håndværk kendte intet arbejdsmarked, fordi sikringen af alle laugsmedlemmernes »næring« udgjorde organiseringsens umiddelbare og eneste formål (Sombart 1919, BD. 1 s. 188). Arbejdskraftens forvandling til vare og udfoldelsen af den kvantitative kapitalakkumulationsdynamik, der overskrider den simple reproduktion af traditionelt givne behov, er to sider af samme proces.

Såvel den marxistiske som den neoklassiske arbejdsmarkedsteori er afgørende præget af, at de tager den i den kapitalistiske rationalitetslogik anlagte totalisering af arbejdskraftens varekarakter bogstaveligt, og af, at de i deres definitioner altid forudsætter, at det kapitalistiske systems ideelle funktionsbetingelser allerede er virkeliggjort. Mens den marxistiske teori i udbredelsen af arbejdskraftens varekarakter ser grundlaget for almengørelsen af dens klassebevidsthed og dermed for en revolutionær rolle for arbejderklassen, udleder den neoklassiske teori affirmative følgevirkninger: Den forsøger at eftervise, at almenvællets økonomiske optimum og dermed maksimeringen af lønindkomsten kan nås ved uindskrænket gyldighed af princippet om fuldkommen konkurrence på arbejdsmarkedet. Den kendsgerning, at arbejdsmarkedet i grunden aldrig har været »fuldkomment«, og at arbejdskraftens varekarakter og den frie disposition over »produktionsfaktoren arbejde«, som bytteøkonomiens uhindrede rationalitet kræver, ikke - eller kun i særdeles differentieret omfang - er noget givet, tolkes i begge modeller enten som blot et levn fra forældede produktionsstrukturer eller som en uvæsentlig »forstyrrelse« af modellen.

Kritikken af denne rent »residuale« måde at betragte markedsmodellens utilstrækkelighed på har længe - dvs. siden bidragene fra den »historiske skole« i Tyskland og fra de amerikanske »institutionalister« - udgjort et af socialvidenskabens hovedtemaer. Vi vil i denne sammenhæng også henvise

til den velkendte bog af K. Polanyi (Polanyi 1978) hvori han har udviklet sin tese om, at en »bogstavelig« virkeliggørelse af den formelle rationalitets model i det hele taget ville sætte spørgsmålstegn ved samfundets overlevelsessevne. I overensstemmelse hermed forsøger Polanyi at tolke alle former for statsatte begrænsninger af markedssystemet som samfundets »selvforsvarsmekanismer« og som et nødvendigt resultat af den kapitalistiske udvikling. Specielt i relation til arbejdsmarkedsproblemerne har der med teorien om det »duale arbejdsmarked« udviklet sig en stærk reaktion mod de neoklassiske løn- og arbejdsmarkedsteorier, der orienterer sig efter markedsmodellen.

Vore overvejelser knytter an til denne diskussion og forsøger at videreudvikle den fra to sider. I det følgende afsnit skal vi i første omgang forsøge at udvikle den i segmenteringsteorierne oftest negligerede sammenhæng mellem det »ufuldkomne« ved arbejdskraftens varekarakter og fagforeningernes adfærd - hvad der dog kun sker i form af teser. I det derpå følgende afsnit tager vi et kritisk opgør med de teorier om den »reelle subsumtion«, der som resultat af den kapitalistiske rationalisering og teknificering forventer sig en almen nivellering og »degradering« af den samfundsmæssige arbejdssevne og dermed en tendentiell homogenisering af arbejdsmarkedet.

De immanente grænser for arbejdskraftens varekarakter og fagforeningernes ageren

Det er en forudsætning for markedslovens uhindrede fungeren, at der kun eksisterer rent saglige relationer - dvs. relationer, der er bestemt af bytteformål - mellem varebesidderne. Bytteøkonomiens formelle rationalitet er baseret på fuldstændig personlig anonymitet for varebesidderne. Denne forudsætning kan være mere eller mindre givet på varemarkederne. På arbejdsmarkedet er den det ikke, og kan heller ikke være det. En produktionsproces (i modsætning til en blot og bar bytteproces) kan overhovedet ikke komme istand på basis af et rent sagligt og anonymt bytteforhold. Modsat alle andre varer er det for arbejdskraftsvarens vedkommende sådan - som allerede Brentano (1872) fremhævede - at vareudbyderens person ikke kan adskilles fra dennes vare. Det betyder for det første, at vareudbyderens person ikke er uberørt af sin vares skæbne. Ikke blot må han - i modsætning til købmanden, der »siddende roligt hjemme« (Brentano) kan følge omsætningen af sin vare - følge arbejdskraftsvaren overalt.

Igennem erhvervsmæssige socialisationsprocesser, der strækker over hele livet og endog over flere generationer, tilpasses hele lønarbejderens personlighedsstruktur til den industrielle disciplins krav. For det andet indebærer det, at arbejdskraftens brugsværdi nødvendigvis må formidles over den arbejdende som *proces*. Anvendelsen forudsætter altid en vis personlig samarbejdsvillighed hos de arbejdende, om end i meget forskellig grad på forskellige arbejdspladser. Denne samarbejdsvillighed er på ingen måde en selvfølgelig attribut ved arbejdskraften, som automatisk følger med i købet.

Ingen produktionsproces kan være så perfekt gennemorganiseret, at den enkelte arbejders handlinger og undladelser alle uden undtagelse kan være foreskrevne, kontrollerede og overvågede. I sidste instans vedbliver ledelsen at være afhængig af en frivillig »tænke med« og af arbejdskrafternes utallige informelle samarbejdsydelser, - dvs. af former for medvirken fra arbejdskrafternes side, som den ikke kan aftvinge disse ved hjælp af dens formelle dispositionsret. Ledelsens afhængighed af en sådan beredvillighed til samarbejde og medvirken skaber et lag af sociale relationer ovenpå bytterationaliteten (Beck og Brater 1976; Lenhardt 1977; Billerbeck m.fl. 1977), der selv i åbenlyst autoritært strukturerede samfund gør det muligt for arbejderne at gøre deres interesser delvist gældende i bedriften. Arbejdskraftens varekarakter forbliver (altid) ufuldkommen i den forstand, at man aldrig blot kan »råde« over den, som med en simpel genstand, heller ikke selvom bestræbelsen på en fuldstændig realisering af denne »rådighed« (hvilken i sidste instans kun er mulig gennem automatisering, altså gennem en total eliminering af det levende arbejde) udgør indholdet i alle kapitalistiske rationaliserings- og teknificeringsprocesser.

Derfor er det heller ikke tilstrækkeligt, at se grundlaget for fagforeningernes magt alene i principperne om organisering og størst mulig solidaritet. Fagforeningerne opnåede først og fremmest deres fremgang, fordi det var de faggrupper, som p.g.a. deres kvalifikationer og deres »arbejdsethos« var mest uundværlige for produktionens opretholdelse, der organiserede sig i dem. Fagforeningernes opkomst i Vesteuropa i sidste halvdel af det 19. århundrede kan uden tvivl sættes i forbindelse med den kendsgerning, at udviklingen i så mange industrielle arbejdsprocesser i denne periode karakteriseredes af øgede kvalifikationskrav - tildels krav om specifikke færdigheder, endnu mere dog krav om almene kvalifikationer som nøjagtighed, pålidelighed og punktighed.²

2. En vigtig årsag hertil var den ringe mekaniseringsgrad i industrien, hvor industrialiseringen først fulgte som resultat af den stærkt stigende efterspørgsel efter maskiner og udstyr,

Når arbejdsgiverne måtte indrømme dem der var beskæftiget i disse arbejdsprocesser, sociale sikringer, kortere arbejdstider og højere lønninger, så skyldes det ikke alene arbejdernes kollektive organisationsmagt men også den enkle kendsgerning, at man ikke vedblivende kunne gøre krav på den arbejdendes person i produktionsprocessen samtidig med at man forholdt denne de nødvendige reproduktionsmidler. Allerede Adolf Weber påpegede sammenhængen mellem fagforeningernes fremgang og medlemmernes status som faglærte. I lang tid blev tillærte og ufaglærte jo som bekendt principielt ikke optaget i fagforeningerne.

»Kampen med arbejdsgiverne giver så meget desto tidligere resultat, desto sværere det gøres for arbejdsgiveren, at finde en fuldstændig erstatning for de, der er trådt tilbage fra arbejdet. Den »ufaglærte« er som regel let at erstatte. Jo større hæren af ufaglærte bliver, jo lettere foregår erstatningen. Den arbejder, der kan noget, som har lært noget vil være meget sværere at erstatte, - hvad enten det nu skyldes at vedkommende har »indarbejdet« sig i virksomhedens organisering, eller fordi han med succes er blevet »tillært« i en bestemt manuel færdighed, eller endelig fordi han har gennemgået en lærlingeuddannelse som hæver ham op over hans hvervsfæller som »faglært« i snæver betydning. Disse »indearbejdede«, »tillærte« og »faglærte« må som regel udgøre kernen i fagforeningerne, hvis disse med udsigt til succes skal kunne optræde som kamporganisationer« (Weber 1921, s. 218).

I betragtning af de historiske impulser til fagforeningernes opståen, ville det være en yderst utilstrækkelig definition af disse, hvis man i en abstrakt økonomisk modelkonstruktion forstod kun betragtede dem som karteller for udbydere af varen arbejdskraft. Betegnende for den klassiske udgave af en autonom fagbevægelse, som f.eks. de britiske 'Trade Unions' Brentano beskrev i 1870'erne, var således, at de udøvede en mangfoldighed af aktiviteter, der gik langt ud over den rene lønpolitik. Deres aktionsfelt rakte fra arbejdstiden over indflydelse på arbejdsbetingelserne, kontrollen med ansættelser og afskedigelser, etableringen af regler for stillingsbesættelse og senioritet og kontrollen med produktionstempoet (I kulminedriften, f.eks., tilpassedes transporthastigheden til afsætningen, således at man forhindrede sådanne ophobninger

der udgik fra de tidligere industrialiserede konsumbrancher - fremfor alt tekstilindustrien. Herved opstod behov for mekanisk præcisionsarbejde og kvalificerede fagarbejdere. I Tyskland måtte sådanne faglærte arbejdere indtil langt over midten af det 19. århundrede således »importeres« fra Storbritanien (Landes 1973).

af kulbanker, som ville have givet arbejdsgiverne et større handlingsspillerum i tilfælde af strejke) til forsikringskasser mod sygdom og arbejdsløshed. Det var ikke blot behovet for en »højere levestandard«, men netop behovet for en omfattende social sikkerhed, der kom til udtryk i alle disse aktiviteter. En eksistenssikring som skulle beskytte den enkelte arbejders person mod det frie arbejdsmarked og herigennem skaffe plads for dennes personlige og sociale udfoldelse. Imidlertid afhang virkeliggørelsen af disse behov selvfølgelig af, hvorvidt det lykkedes for fagforeningerne at opretholde det levende arbejdes nøgleposition i produktionsprocessen, og uundværligheden af bestemte færdigheder, erfaringer og kvalifikationer. For fagforeningerne drejede det sig følgelig ikke kun om det dyrest mulige salg af arbejdskraftvaren, men derimod om i størst muligt omfang at begrænse selve arbejdskraftens varekarakter.

En begrænsning man søgte at opnå bl.a. ved at beskytte arbejdskraften mod de samtidige tendenser i den kapitalistiske udvikling til på den ene side standardisering og på den anden side monopolisering og fleksibilisering af anvendelsen af det levende arbejde. - Eller som Morse udtrykker det: For fagforeningerne drejede det sig om i størst muligt omfang at opretholde arbejderens status:

»En arbejderinstitutions fundamentale mål må være at give status. Den må definere grænsen mellem dem, der har andel i foreningen og dem, der er udenfor. Lønninger er ganske vist vigtige, men målestokken for en fagforeningssucces kan aldrig blot være dens evne til at hæve lønningerne. En fagforenings opgave er først og fremmest at forsøge at hindre dens medlemmer i at blive behandlet, som om de var perifere ... En arbejdsgiver kan være aldeles uvillig til at hæve lønningerne, ikke mindst til et niveau over det gennemsnitlige i branchen, samtidig med at han er villig til at ændre ansættelses- og fyringspraksisen med henblik på at give arbejderne større tryghed. Dette ikke mindst hvis fagforeningen kan forsyne ham med arbejdere, der har en gennemsnitlig produktivitet som er højere end dem, et ustruktureret arbejdsmarked ville kunne sikre ham, samt hvis øget tryghed har en favorabel effekt på arbejderens arbejdsmoral« (Morse 1969, s. 63/64; smlgn. også Shister 1950).

Forsåvidt som fagforeningerne (i det mindste i deres klassiske udgave, f.eks. i den britiske trade unionismes skikkelse) i deres praksis gik langt ud over den funktion med »forsvaret af umiddelbare dagsinteresser«, som de marxistiske teoretikere gerne tillagde dem, så er denne kendsgerning netop også forklaringen på, hvorfor fagbevægelsen i sin ageren så ofte var i strid med de af det politiske venstre proklamerede principper om enhed og so-

lidaritet indenfor arbejderklassen. Altså en forklaring på den fraktionering og differentiering, der hyppigt prægede den fagforeningsmæssige interessekamp. En sådan splittelse er ikke mere typisk for fagbevægelser med en klar selvstændighed for de enkelte fagforbund, som den britiske eller amerikanske end for den tyske fagbevægelse, der ganske vist er mere præget af socialistiske ideer, men hvor de samme differentieringsprocesser blot sætter sig mere skjult igennem (herom se især Herding og Sabel 1979).

De marxistiske bevidsthedsteoretikere så grundlaget for den proletariske klassebevidsthed i en tendens til »abstraktliggørelse« af arbejdet, som på bekostning af alle tidligere særtræk ved de forskellige arbejdergruppers placering i produktionsprocessen i stadigt stigende omfang ville fremhæve det fælles grundtræk ved klassesituationen, nemlig lønafhængigheden. Disse teoretikere forudsætter en ideel tilstand med en universel og fuldstændig subsumtion af det levende arbejde under kapitalen, i hvilken arbejderens selverkendelse antages at være sammenfaldende med hans almene klassesituation. Hos G. Lukacs beskrives denne tilstand på følgende måde:

»Og idet han sælger sin eneste vare, indfører han denne (og da varen er uadskillelig fra hans fysiske person, dermed også sig selv) i en mekanisk-rationelt frembragt delproces, som han forefinder som umiddelbart færdig og lukket og som fungerende også uden ham. En delproces hvori han indføres reduceret til abstrakt kvantitet, som blot og bart et nummer, som et mekaniseret og rationaliseret detailværktøj« (Lukacs 1923, s. 182).

Denne betragtning rummer en dobbelt fejlslutning. For det første overvurderes det omfang, hvori de fleste industrielle arbejdsprocesser er eller overhovedet kan standardiseres og mekaniseres. Selv ekstremt gennemrationaliserede processer forstyrres betydeligt af fejl og forsømmelser fra arbejdernes side og er derfor fortsat afhængige af disses samarbejdsvillighed. For det andet: Hvis antagelsen om en fuldstændig gennemmekanisering faktisk blev til virkelighed, så kunne man vel næppe mere som S. Breuer rigtigt har påpeget forestille sig arbejderklassen i rollen som fagforeningsmæssigt, politisk eller sågar revolutionært subjekt. Den kapitalistiske rationaliseringsproces kan måske nok føre til en nivellering af bevidsthedsforskellene indenfor arbejderklassen. Forsåvidt den udligner forskellene i bevidsthed, kvalifikationer og arbejdsområder, ødelægger den imidlertid samtidig væsentlige subjektive momenter ved den proletariske opposition mod de eksisterende produktionsforhold. Arbejderklassens evne til modstand er netop afhængig af, at arbejderens stilling i produktionsprocessen ikke reduceres til den i den mekaniserede

delproces indpassede rene og skære lønarbejdere. En stilling som i forvejen også kun er tænkelig som ideelt sigtepunkt for den kapitalistiske udvikling og ikke som virkelig i bogstavelig forstand. »Arbejderklassen« udgør kun en aktiv modpol til kapitalen for så vidt som tendenserne i den kapitalistiske udvikling endnu ikke i fuldt omfang har virkeliggjort sig overfor den. Den sociale eksistensbestemmelse som blot og bar »lønarbejder«, der jo negerer den enkeltes person(-lige træk), kan ikke være grundlaget for en solidaritet af en så konkret, intens og varig karakter, som er nødvendig for at gennemføre en politik med kontinuerlig kontrol med og forsvar for arbejdspladserne. Arbejdspladsrettede handlingssammenhænge kan kun etableres og stabiliseres, der hvor arbejdsprocessen endnu indeholder »faglige« elementer, dvs. hvor den endnu ikke er blevet gjort fuldstændig ligegyldig overfor det konkrete arbejde, og derfor endnu udgør et anknætningspunkt for den enkelte arbejders identitet. En militant politik for arbejdspladskontrol er næsten udelukkende blevet ført af arbejdergrupper, for hvilke sådanne subjektive prægede bindinger til arbejdet endnu spillede en rolle.

Netop dette forhold er imidlertid samtidig det, der betinger tendensen til fraktionering, dvs. bl.a. til befæstelse af gruppe- og fagspecifikke handlingssammenhænge i relation til arbejdspladserne. Fagforeningernes kamp for arbejdspladserne har næsten altid samtidigt været en kamp mod den standardisering og egalisering af den samfundsmæssige arbejdsevne, som drives frem af den kapitalistiske udviklingslogik og mod den dermed følgende indtrængen af nye arbejderlag (kvinder, tillært etc.) i »etablerede« fag. Den hierarkiske struktur i arbejdsmarkedet, segmentering og opdeling i fag har dermed på ingen måde, som hævdet bl.a. af Reich (Reich m.fl. 1978), blot været et resultat af arbejdsgivernes strategier for splittelse af arbejderstanden. Tværtimod, denne hierarkiske struktur er blevet aktivt understøttet og undertiden endog frembragt af fagforeningerne selv.

K. H. Roth's og E. Brockhaus' forsøg (Roth 1974, Brockhaus 1975) på at eftervise eksistensen af en autonom »anden« arbejderbevægelse af massearbejdere, der ikke deler alle den professionelle arbejderbevægelses »mangler«, kan næppe stå for en nærmere historisk efterprøvning. S. Stearns har i en nylig offentliggjort artikel (Stearns 1976) bekræftet den overfor omtalte kendsgerning, at den europæiske arbejderbevægelses kampe og organisatoriske fremskridt i det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede næsten udelukkende blev båret af faglærte arbejdere. De steder, hvor det kom til selvstændige aktioner fra de ufaglærtes side, som f.eks. under den

store havnearbejderstrejke i slutningen af det 19. århundrede, havde disse karakter af ganske vist militante men kun punktvis revolter, som ikke satte sig nogen varige organisatoriske spor.

Lige så utilfredsstillende som Roths og Brockhaus' bidrag er dé optimistiske tolkninger af fagbevægelsen, der som F. Deppe (1979) betragter den klassiske trade unionismes organisering efter fag som blot et levn fra den håndværksmæssige produktion, og som ser den gradvise gennemsættelse af industriforbundsprincippet som udtryk for en stadig større klasseorientering i arbejderklassen. Fikseringen et abstrakt begreb om klasseenhed fører også i dette tilfælde til, at man overser den samtidige indholdsmæssige forarmelse og »afkvalificering« af dén fagforeningsmæssige interesserepræsentation, der fulgte med overgangen til industriforbundsprincippet. Transformationen fra fag- til industriforbund afspejler ikke kun en tiltagende »solidaritet« indenfor arbejderklassen, men også tabet af faglig selvbevidsthed i og med arbejdets reelle subsumtion under kapitalen og dermed netop en svækkelse af de arbejdspladsrettede handlingssammenhænge. Denne transformation er foregået sammen med en tiltagende accept fra fagforeningernes side af akkordlønsystemer, af rationaliseringstiltag og af arbejdsgiverautonomi i udformningen af produktionsbetingelserne. Derudover er fagforeningernes traditionelle socialpolitiske aktiviteter mere og mere blevet overtaget af statslige socialbureaukratier, hvad der ganske vist har medført en almengørelse og en bedre sikring af de sociale forsørgelsesydelse, men som for fagforeningerne også har indebåret et tab af autonomi. Forandringen af de fagforeningsmæssige organisationsstrukturer kan således betragtes som en proces, der modsvarer de forandringer i forholdet mellem levende og genstandsgjort arbejde, der følger med kapitalens »reelle susumtion« af arbejdet. På samme måde som arbejderne i løbet af mekaniseringen mister kontrollen over produktionssammenhængen, mister de også kontrollen over deres fagforeninger, der i stadig større omfang overtages af et bureaukrati af professionelle funktionærer. Med bureaukratiseringen af fagforeningerne ændres samtidig den måde, hvorpå konflikter mellem kapital og arbejde erkendes, udkæmpes og »bearbejdes«. Institutionaliserede og formaliserede konfliktritualer erstatter udøvelsen af organisationsmagt. Den direkte fremførelse af medlemmernes interesser afløses af temmelig generaliserede og abstraktliggjorte surrogater for disse medlemsinteresser. At den udvidelse af den fagforeningsmæssige organisationsmagt, som gennemsættelsen af industriforbundsprincippet synes

at føre med sig, samtidig for fagforeningen indebærer en øget magt *over* medlemmerne, er tilstrækkeligt ofte blevet fremhævet og beskrevet af fagforeningssociologien (senest af Streeck 1979).

Generaliseringen af de fagforeningsmæssige organisationsprincipper kan ikke fortsætte uden ved et bestemt punkt at sætte spørgsmål ved substansen i fagforeningernes handlekraft. Som rene »lønmaskiner« ville fagforeninger miste deres generelle funktionsdygtighed - ihvertfald set i forhold til deres oprindelige opgaver. Dette må vel ses som en vigtig årsag til at organisationsvirkeligheden i fagforeningerne i Forbundsrepublikken faktisk endnu er præget af stærke »faglige« elementer på trods af, at industriforbundsprincippet formelt er dominerende. De faglærte er endnu idag den handlekraftige kerne i industriforbundene.

Jo mere succesfulde fagforeningerne er, og i jo højere grad de kan gennemsætte en langsigtet sikring af indkomster og arbejdsmuligheder for i det mindste de dominerende »kernegrupper« i arbejdsstyrken, med desto større sandsynlighed skaber de det materielle grundlag for en bevidst udmøntning af de konservative livsholdninger hos deres medlemmer. Der opstår et ønske om »bevarelse af det opnåede« og om et værn mod politiske eksperimenter. Det opnåede, tilsyneladende langsigtet sikrede livsperspektiv skal ikke bringes i fare. Fagforeningen betragtes mindre som kampinstrument til gennemsættelse af interesser end som en bestanddel af den givne sociale livsform og dermed som formål i sig selv. Den tjener nu mere til sikring af »erhvervede goder«. Denne interesseorientering hos de arbejderlag, der bærer fagforeningen, er sammenfaldende med de professionelle funktionærers (hyppigst tidl. faglærte arbejdere), for hvilke organisationer er det materielle eksistensgrundlag, og som allerede af den grund tenderer til at foretrække en »rolig« og »ordnet« politik fremfor en militant. Den mere eller mindre partielle »dekommodificering« (begrænsning af varekarakteren) af den sociale eksistens for store dele af arbejderklassen udgør således en væsentlig basis for reformismen og korporativismen i arbejderbevægelsen. En marxistisk fagforeningskritik, der tager udgangspunkt i et abstrakt begreb om arbejderklassens enhed, får ikke øje på korporativismens mellemrolle som en social grundholdning, der hverken er rettet mod lønsystemet eller holder sig fuldstændig indenfor dette.

Hvis traditionelle sociale »goder«, der har bestået gennem lang tid, og på grundlag af hvilke de forskellige grupper og lag i arbejderklassen derfor har opbygget deres sociale eksistens, trues af kriser, rationaliseringer eller nye teknologier, så kan der på den anden side netop udaf disse grupper

»konservative« mentalitet opstå et modstandspotentiale, der langt overskrider den »fagforeningsmæssige« bevidsthed og som antager antikapitalistiske dimensioner. Som eksempler fra nyere tid på sådanne situationer kan man måske pege på de militante arbejderaktioner i 78 i det (indtil da stærkt konservativt prægede) lothringske ståldistrikt mod de af regringen planlagte nedlæggelser (Socialistisches Büro Saarbrüchen 1979) og kampene i trykkeriindustrien mod indførelsen af elektronisk satsfremstilling.

I sit væsen er denne antikapitalisme i arbejderklassen imidlertid konservativ. Den sigter ikke mod gennemsættelsen af klassens egne forestillinger, idealer og utopier, men vender sig mod kapitalens ødelæggelse af eksisterende livssammenhænge. Den er primært forårsaget af behovet for sikkerhed. Men har den socialistiske idé om arbejdernes egen overtagelse af produktionsmidlerne ikke været konservativ i denne betydning fra begyndelsen, altså siden den fremvoksende industrielle kapital nedbrydning af det levende og genstandsgjorte arbejdes håndværksmæssige enhed i det 19. årh.? Vel at mærke for så vidt denne idé faktisk vandt genklang i arbejderklassen (i modsætning til de leninistiske forestillinger om socialismens funktion for produktivkraftudviklingen).

Automation og arbejdskraftens varekarakter

Når graden af arbejdskraftens »vare«-karakter idag varierer meget også i de udviklede kapitalistiske lande, så kan dette ikke alene forklares med en vis gennemsættelse af fagforeningernes strategi for arbejdspladskontrol. Forskelle i arbejdskraftens vareform modsvarer langt snarere differentieringerne i kapitalens organiske sammensætning, der så igen betinger tilsvarende differentieringer i arbejdsgivernes strategier for arbejdskraftsindsatsen. Tesen i teorierne om arbejdets »reelle subsumtion« under kapitalen, som den især er fremført af Braverman (1977), er så, at den kapitalistiske akkumulation i stadig stigende omfang vil ophæve produktionsforløbets afhængighed af syntetiserende ydelser fra det levende arbejde. Som følge heraf skabes der på den ene side en voksende homogenitet i det levende arbejde, dvs. en opløsning af forskellene ikke kun mellem forskellige former for håndarbejde, men også mellem hånds- og åndsarbejde. På den anden side bliver arbejdskraften stadig mere disponibel, forskydelig og »undværlig«: Ligesom arbejdskraften er adskilt fra produktionsmidlerne, må kapitalen distancere sig fra arbejdet og ophæve sin faktiske materielle afhængighed

af det levende arbejde. Den fuldstændige udvikling af arbejdskraftens varer karakter synes at være et nødvendigt resultat af denne udvikling, som nok kan forhales gennem aktioner fra fagforeningernes side, men som i princippet ikke kan standses.

Bravermans tese synes at finde støtte i den industrisociologiske forskning i Forbundsrepublikken om automationens konsekvenser for kvalifikationer og arbejdsorganisation. En del af disse resultater skal kort resumeres her:

a) En række undersøgelser (Baethge 1978, Brandt m.fl. 1978) har bekræftet tesen om, at polariseringen af kvalifikationskravene fortsætter som følge af anvendelsen af EDB og de dermed forbundne valoriseringsstrategier. Mens der på den ene side opstår nye kvalificerede arbejdsopgaver, bliver »mellem«-kvalifikationerne (et kendt eksempel er sagsbehandleren på kontoret) på den anden side i stort omfang devalueret og trykket ned til niveauet for tillært og ufaglært arbejde. Dertil kommer, at proletarisering-processen gentager sig i forhold til de nye kvalificerede arbejdsopgaver (f. eks. reparations- og vedligeholdelsesarbejdet, der standardiseres og rutiniseres). Sammenlagt dominerer tendensen til dequalificering således, og den leder med nødvendighed til, at arbejdskraftens substituerbarhed øges.

b) Ikke kun de ukvalificerede, men også de kvalificerede arbejdsopgaver rammes af en proces, som en projektgruppe ved Institut für Socialforschung i Frankfurt (Brandt m.fl. 1979) har betegnet som »abstraktificering« af arbejdet. Hermed menes, at arbejdsopgaver uanset deres kvalifikationsniveau berøves deres processpecifitet, bliver »*processuspecifikke*«. De beskæftigedes forhold til de konkrete materialer, de arbejder med, og til produktet af deres virksomhed går i stadig stigende omfang tabt, og aktualiseres efterhånden kun i undtagelsessituationer ved forstyrrelser i produktionsgangen. Følgen er en større substituerbarhed også mellem kvalificerede arbejds kræfter: »I den forstand er kvalifikationerne f.eks. hos en kvalificeret systemanalytiker, der råder over en almen systemviden om den universelle EDB-teknologi, i forhold til det særegne ved den arbejdsproces, hvor der anvendes EDB, præcis lige så abstrakt som den uspecifikke færdighed hos en tillært arbejder, der skal være opmærksom på ganske bestemte normerede tegn og kunne reagere omgående på disse.« (Brandt m.fl. 1979, s. 393).

Som Kern og Schumann også har konstateret, udvikler de kvalificerede automationsarbejdere derfor heller ikke nogen fagligt præget ekspertbevidsthed. I modsætning til den klassiske faglærte arbejder erhverver automationsarbejderne en stor del af deres færdigheder i kvalifikationsprocesser

på virksomheden. Automationsarbejderne er derfor meget mere afhængige af virksomheden, ligesom de har en stærkere følelse af deres egen arbejdskrafts substituerbarhed (Kern & Schuman 1977, s. 251 & 245).

c) Med væksten i mekaniseringsgraden mister den individuelle arbejdsydelse sin autonomi. I automatiserede produktionsprocesser reduceres autonomien yderligere. Dette er en følge af arbejdsorganiseringens sagliggørelse, dvs. at den personlige kontrol med arbejdsydelsen erstattes af en anonym kontrolmekanisme, der er indeholdt i selve maskingangen, og af den tiltagende indbyrdes afhængighed mellem de enkelte arbejdsopgaver. I forhold til den enkelte ydelse bliver den funktionelle sammenhæng mellem delarbejderne stadig vigtigere for produktionsprocessens effektivitet. I automationsarbejdernes bevidsthed kommer dette til udtryk i det forhold, at de »forskellige arbejdsopgaver betragtes som mere eller mindre ligeværdige i deres betydning for virksomheden« (Brandt m.fl. 1979, s. 397).

På grundlag af disse kort skitserede undersøgelsesresultater forekommer tesen om, at arbejdsmarkedet bliver stadig mere homogent, og om, at arbejdskraftens varekarakter styrkes i og med, at den bliver stadig mere substituerbar, mobil og disponibel, at være uigendrivelig. Samtidig bliver denne tese grundlaget for pessimistiske prognoser for fagforeningernes fremtid. Ikke blot undergraves den traditionelle basis for fagforeningernes organisationsmagt med opløsningen af det konkrete, fagligt prægede, manuelle arbejde. De automationsbetingede frisættelser af levende arbejde begunstiger endvidere ekspansionen af en »tjenesteydelsessektor«, der er karakteriseret ved lave lønninger, ukvalificerede arbejdsfunktioner og automatiserede arbejdssituationer, og som tiltrækker en stadig større del af det samfundsmæssige arbejdspotentialer, samtidig med, at den er særdeles svært tilgængelig for fagforeningsvirksomhed.

Denne udvikling er betydeligt mere fremskreden i USA, hvor arbejderne i produktionen kun udgør lidt mere end en tredjedel af de beskæftigede, end den er i Forbundsrepublikken. I USA forudser Galbraith således »fagforeningernes endeligt«.

Hvor konsekvente og overbevisende de tolkninger af den kapitalistiske udvikling, der knytter an til Marx' tese om arbejdets »reelle subsumtion« under kapitalen, end forekommer, så er de dog forkortede på et centralt punkt, som den moderne arbejdsmarkedsforskning har afdækket. Den nye forskning i tendenserne til udvikling af et segmenteret arbejdsmarked (smlgn. Cain 1976, Sengenberger 1975 & 1978) har vist, at det konstaterbare fald i de faglige delmarkeders betydning ikke nødvendigvis fører til en stærkere homogeni-

sering af arbejdsmarkedet. Tværtimod er der stærke kræfter og interesser såvel på udbuds- som på efterspørgselssiden af arbejdsmarkedet, som arbejdet henimod etablering af nye segmenteringslinier. Et forhold der søges rummet i begreberne om »det interne arbejdsmarked« og »den virksomhedscentrerede arbejdsmarkedssegmentering.« Istedet for faget udvikler virksomheden sig til et område, indenfor hvilket de beskæftigede kun i begrænset omfang er underkastet markedets allokeringerregler, og arbejdskraftens varekarakter kun begrænset gør sig gældende. Empiriske arbejder har vist, at den virksomhedscentrerede arbejdsmarkedssegmentering netop er mest udpræget i de brancher, der udmærker sig ved at have en høj kapitalintensitet, megen proces-teknologi og en høj automationsgrad, alt i alt altså ved den mest fremskredne tilstand af »arbejdets reelle subsumtion under kapitalen«. I sådanne brancher som f.eks. den kemiske industri, jern- & stålindustrien, energisektoren og papirindustrien er det i modsætning til de ikke så mekaniserede brancher som f.eks. metalindustrien, ikke kun »stamarbejdsstyrken«, men mere eller mindre hele arbejdsstyrken, der omfattes af ledelsens og virksomhedsrådets personalestabiliseringspolitikker (Schultz-Wild 1978, s. 59/60). Også selvom de specifikke arbejdsmarkedsbetingelser i disse brancher sikkert ikke er repræsentative for betingelserne indenfor industrien eller erhvervslivet som helhed, må man være opmærksom på, at den nuværende »industrielle revolution« indenfor mikroelektronikkens område åbner uanede og endnu uoverskuelige muligheder for automatisering indenfor fremstillings- og montagevirksomhed og indenfor tjenesteydelsessektoren, - store områder, der hidtil har været automatiseringsresistente. Den arbejdsplads- og omkostningsstruktur, der er karakteristisk for automatiserede virksomheder, kunne i løbet af denne udvikling således komme til at præge stadig større dele af erhvervslivet.

Det gode ved begrebet om den virksomhedscentrerede arbejdsmarkedssegmentering er fremfor alt, at det tydeliggør den dobbeltsidige karakter af arbejdet »reelle subsumtion«. Den proces, der adskiller arbejdet fra kapitalen og gør det abstrakt, mobilt og fleksibelt, er samtidig den proces, hvori arbejdet indkorporeres i kapitalen, fikseres og immobiliseres. Arbejdskraftens varekarakter bliver på engang accentueret og undergravet. Dette kan vises fra to sider: For det første ved forandringerne i kvalifikationsstrukturen, for det andet ved de produktionsøkonomiske betingelser for arbejdskraftsindsatsen.

En af hovedårsagerne til afsondringen af interne arbejdsmarkeder, som Lutz og Sengenberger i tilslutning til den amerikanske litteratur om »internal market« (Kerr, Dunlop, Doeringer, Priore, Thurow osv.) har blotlagt, består først

og fremmest deri, at tyngdepunktet i kvalifikationsprocesserne under betingelser med fremadskridende teknologiudvikling i stadig større grad forskyder sig fra det faglige og virksomhedseksterne område til det virksomhedsinterne. Den stadigt accellererende forandring og produktionsteknikkens kompleksitet medfører, at virksomhederne i stadigt mindre omfang forefinder de fornødne kvalifikationer på det almene arbejdsmarked eller på de nationalt meget forskelligt institutionaliserede delarbejdsmarkeder. En stigende andel af det kvalificerede personale må derfor uddannes indenfor virksomheden, noget der ofte indebærer store omkostninger. Som følge af denne udvikling bliver det forældede neoklassiske »humankapital-koncept«, der behandler den enkelte arbejdskraft som bærer og udbyder af kvalifikationer, endnu mindre holdbart. Kvalifikationer er ikke mere bundet til subjekter, men derimod til arbejdspladser. Arbejdskraftens kvalifikationsstruktur er ikke længere et givet markedsforhold men derimod en aktionsparameter for ledelsen. Dermed bevæger udbuds- og efterspørgselsfunktionerne på arbejdsmarkedet sig, som Thurow har vist (1975), imidlertid ikke længere uafhængigt af hinanden. Det udbud, der svarer til produktionens faktiske krav, må nu først frembringes indenfor virksomheden, og udbudet bliver således til en funktion af efterspørgslen.

Den øgede autonomi, som ledelsen opnår gennem afkoblingen fra de eksterne, faglige arbejdsmarkeder, har dog sin bagside. Jo mere langvarige og bekostelige de virksomhedsinterne kvalifikationsprocesser bliver, desto mere må ledelsen være interesseret i, at de beskæftigede knyttes til virksomheden i så lang tid som muligt. Der opstår således en økonomisk tvang til valorisering af den i arbejdskraften investerede og dermed heri bundne kapital, som kun kan tilfredsstilles gennem den størst mulige begrænsning af gennemtrækket og svingningerne i arbejdsstyrkens omfang. Arbejdskraften bliver dermed helt på linie med maskiner og bygninger til en bestanddel af den faste kapital. Et forhold som allerede Friedrich Pollock pegede på:

»Det er rigtigt, at en virksomhed, hvori den automatiske produktionsform i stor udstrækning er gennemført, ikke har samme frihed til via afskedigelser at tilpasse sig tilbagegang i afsætningen, som en virksomhed, hvor løn- og gageomkostningerne udgør en meget stor del af produktionsomkostningerne. Ikke alene har disse udgifter mindre vægt i den automatiserede virksomhed, og det er ikke blot sådan, at største delen af arbejdskræfterne også er nødvendige til pasning og reparation af maskinerne og til den videre udformning af produktionsprocessen og produkterne, når kun en brøkdelen af produktionskapaciteten udnyttes, men mange arbejdskræfter repræsenterer i modsætning til

tidligere også en slags investering. Uddannelsen af disse arbejdskraft har til dels været forbundet med store omkostninger, og hvis man afskediger dem i tider med dårlige afsætningsforhold (forsåvidt det overhovedet er muligt i henhold til overenskomsterne) så kan det medføre store vanskeligheder, når produktionen genoptages. Heraf har man draget den konklusion, at en stor del af lønudgifterne i en automatiseret virksomhed nødvendigvis må betragtes som »fixe omkostninger« og at kalkulationsmetoderne derfor må ændres grundlæggende« (Pollock 1964, s. 239)

Den autonomigevinst, som den enkelte virksomhed opnår gennem indkorporering af kvalifikationsprocesserne, udgør samtidig et autonomitab, nemlig et tab i den frie dispositionsret over faktoren arbejdskraft. Dette autonomitab hidrører ikke alene fra de forandrede kvalifikationsbetingelser og ledelsens personalepolitiske strategier, men derimod også fra en forskydning i de produktionsøkonomiske strukturer. Ikke kun beskæftigelsen af bestemte arbejdskraft men selve arbejdspladserne unddrager sig som følge af denne udvikling i stadig større omfang de markedsøkonomiske kalkyler og de umiddelbare udgiftberegningers påvirkning. Med den fremadskridende automatisering fortrænges det levende arbejde mere og mere fra de procesbundne funktioner (hvis det da ikke som i den kemiske industri i forvejen næppe var involveret i selve processerne). Arbejdskraftens anvendelse koncentrerer sig i stigende grad på de opgaver, der ligger forud for eller følger bagefter selve produktionsprocessen, - så som produktionsforberedelse, vedligeholdelse, overvågning og kontrol, hvor disse funktioner så igen kan rumme et stort potentiale for nye automatiseringer. Alle disse opgaver opstår imidlertid mere eller mindre uafhængigt af graden af kapacitetsudnyttelse. Den trussel mod arbejdspladserne, som under traditionelle, arbejdsintensive eller delvist mekaniserede produktionsbetingelser hidrører fra svingninger i efterspørgslen, er dermed i stor udstrækning ophævet. Alene af teknologiske grunde bliver personaleomkostningerne, der jo allerede kun udgør en meget lille del af de samlede omkostninger for størstedelens vedkommende ligesom anlægsudgifterne til fixe omkostninger.

Større beskæring af personaleomkostningerne bliver til nød mulige på middel - og på lang sigt gennem lukning af de endnu tilbageværende huller i rationaliseringen. Lønudgifterne mister deres afgørende vægt i ledelsens personalepolitiske beslutninger. Vigtigere bliver hensynet til produktionsgangens kontinuitet og tidsøkonomiske optimering. Den af Sohn Rethel beskrevne (1971) vægtskydning fra markedsøkonomiske til produkti-

økonomiske reguleringer indvirker således også på betingelserne for anvendelsen af det levende arbejde.

Arbejdskraftindsatsens frigørelse fra den markedsøkonomiske regulering modsvarer af ophævelsen af den markedsøkonomiske regulering af lønnen. Denne ophævelse omfatter for det første markedsmekanismen som *form* for lønreguleringen. Ophævelsen af lønkonkurrencen på det interne arbejdsmarkeder og følgelig også mellem de interne og de eksterne arbejdsmarkeder udgør, som Thurow har påvist, en af hovedbetingelserne for produktiviteten i den moderne virksomhed, uden hvilken et fungerende virksomhedsinternt uddannelsessystem heller ikke ville være tænkeligt. Thurow har dermed blot føjet endnu et vægtigt argument til den kendte »institutionalistiske« kritik af den neoklassiske lønteori (Taylor & Pierson 1957, Külp 1965). For fremtiden sætter automationen den individuelle arbejdsydelse ud af kraft som vigtigste indholdsmæssige determinant for den markedsøkonomiske lønbestemmelse. Da produktionsresultatet ikke mere kan bringes i nogen form for fornuftigt forhold til den enkelte arbejdsydelse, bortfalder betingelser for at anvende den - ud fra dens saglige indhold alligevel allerede problematiske - »kausale« lønbestemmelse, dvs. lønbestemmelse efter den individuelle arbejdsydelse på grundlag af en objektiverende måling af ydelsen:

»Som industrien bliver mere automatiseret ... vil der også være en øget tendens til at anerkende den kooperative og indbyrdes forbundne karakter af de enkelte arbejdes bidrag til produktionen, snarere end til med største omhu at isolere den individuelle ydelse og betale for denne. Som udviklingen mod automatisk maskineri skrider frem er det faktisk sådan, at distinktionen mellem direkte eller produktivt arbejde og indirekte eller ikke-produktivt arbejde tenderer til at miste sin gamle betydning. Alt arbejde kommer til at dreje sig om en uforstyrret opretholdelse af en høj produktionsrate« (Walker 1957, s. 143).

Denne problematik har som bekendt været diskuteret lige siden slutningen af 50'erne under betegnelsen »krise i aflønningen efter ydelse« (Lutz 1975, Schmiede og Schudlich 1976, Offe 1970). Også selvom »ydelsesafhængige« lønbestandele, som f.eks. præmier eller udbyttedeling er fortsat eksisterer i automatiserede virksomheder, så ændrer det ikke noget ved det forhold, at deres natur er blevet grundlæggende ændret. Som K. Reisch formulerer det, drejer det sig her om lønbestemmelsesprincipper af »final« karakter, ved hvilke selv skæret af et forhold mellem lønhøjden og det individuelle produktionsresultat bliver uholdbart. Alene tilbage står lønnens ideologiske funktion som »motivationsmiddel«.

»I automatiserede virksomheder synes den finale lønfastsættelse at blive stadig mere aktuel. En årsag hertil kunne ligge i den voksende usikkerhed omkring den kausale lønbegrundelse. Den kendsgerning, at en udbytterettet aflønning udgør et egnet middel til at vække og fremme en kooperativ indstilling hos medarbejderne til virksomhedsledelsen og til foretagendets målsætninger er dog af større betydning. Netop indenfor automatiserede virksomheder drejer det sig mindre om at få den størst mulige arbejdsydelse fra den enkelte medarbejder end om at sikre en kontinuerlig opretholdelse af det samlede produktionsforløb. Forudsætningen herfor er, at den enkeltes arbejdsydelser afpasses til et overbevisende fremlagt mål for foretagendet« (Reisch 1972, s. 172).

I automatiserede industrier kan lønfonden ikke mere opgøres som summen af vederlag for enkeltydelser. Her er det ikke mere »løn«, der udbetales til den enkelte beskæftigede, men derimod snarere en bestemt andel af en kollektiv reproduktionsfond for enkeltvirksomheden. Det er ikke kun præmisserne for den borgerlige driftsøkonomis traditionelle lønbegreb, som jo baserer sig på princippet om ækvivalens mellem den individuelle løn og den individuelle ydelse, der hermed bliver uholdbart. Tværtimod sættes der på et centralt punkt også spørgsmålstejn ved selve grundlaget for lønformen. Ifølge den marxiske lønteori bestemmes lønnen af den tid arbejdskraftens reproduktion (under givne historiske og kulturelle omstændigheder) nødvendige anvendelse af samfundsmæssigt nødvendigt arbejde. Den bestemmelse får kun præcis betydning, når den forbindes med et udsagn om det kvantum af den samfundsmæssige arbejdsevne, hvis reproduktion er »samfundsmæssig nødvendig«. Det »samfundsmæssigt nødvendige« i den betydning, der ligger i det kapitalistiske princip om formel økonomisk rationalitet, omfatter kun reproduktionen af de individer, hvis arbejdskraft rent faktisk valoriseres i produktionsprocessen. Sikringen af livsunderholdet for de ikke arbejdsduelige og for de, der heller ikke indirekte bidrager til produktionen (varigt arbejdsløse, pensionister m.fl.) er-i dette princips strikte betydning - noget irrationelt. Denne funktionalisering af reproduktionen i forhold til valoriseringsprocessen er jo, som vi allerede ovenfor har fremhævet, netop det karakteristiske for et samfund baseret på lønarbejde i modsætning til behovsøkonomisk organiserede systemer. Funktionaliseringen implicerer samtidig en klar skelnen mellem »produktive« - dvs. de arbejdere, der bidrager til valoriseringsprocessen, - og »uproduktive« personer.

Hvorledes kan dette volumen af »nødvendigt« produktivt arbejde nu nærmere bestemmes, uden at definitionen af lønbegrebet mister sit specifikke

indhold? Så længe produktionsprocessen endnu beherskedes af det levende arbejde var dette problem let at løse (om ikke empirisk så dog teoretisk). Dengang den enkelte arbejders bidrag til valoriseringsprocessen endnu var gennemskueligt og den individuelle ydelse stod i direkte sammenhæng med outputtets størrelse, var der også direkte sammenhænge mellem niveauet for det samfundsmæssige nødvendige - dvs. det valoriseringsoptimale - produktionsvolumen og volumen af det levende arbejde, og følgelig også (ved givne individuelle lønsatser) omfanget af den samfundsmæssigt nødvendige reproduktionsfond. Problemet med det »nødvendige« arbejdsvolumen kan da løses teoretisk via en simpel optimeringsberegning efter grænsenytteteoriens forbillede. Med voksende mekanisering, men fremfor alt med automatiseringen, bliver det levende arbejde imidlertid, som nævnt, mere og mere til en fix faktor i lighed med den fixe kapital. Dermed forsvinder de beskrevne sammenhænge. Omfanget af det samfundsmæssigt nødvendige volumen af samfundsmæssigt nødvendigt arbejde kan ikke mere bestemmes på grundlag af produktionsvolumet. Samme personaleindsats er påkrævet ved et højt som ved et lavt produktionsniveau. Det samme gælder for den påkrævede lønfond til reproduktionen af denne arbejdskraft. Dermed mister »lønnen« ikke blot sine konturer i den akademiske, men også i Marx' teori. Når omkostningerne til reproduktionen af en arbejder skal være »samfundsmæssigt nødvendige«, så er de kun dette, når denne arbejders egen arbejdskraft anvendes »produktivt«, dvs. når den yder et kvantificerbart bidrag til valoriseringsprocessen. I de automatiserede virksomheder træder disse snævert begrænsede kriterier for reproduktionen imidlertid mere og mere i baggrunden. I stedet for den individuelle arbejdsydelse bliver det blotte »virksomhedstilhørsforhold« nu til basis for lønkravet. Lønnen antager i stigende grad karakter af en underholdsydelse, der er knyttet til virksomhedstilhørsforholdet. Sengenberger henviser til amerikanske undersøgelser, der i denne sammenhæng ikke helt tilfældigt anvender udtrykket »Industriel Feudalisme« (Ross 1958).

Ovenfor definerede vi hovedelementerne i fagforeningernes konservatisme som begrænsning af arbejdskraftens varekarakter og sikring af den sociale eksistens. Vi kan nu fastslå, at den kapitalistiske udvikling med den fremadskridende automatisering på ingen måde blot fører til en ødelæggelse af fagforeningernes konservatisme, således som det fremstilles i marxistiske udviklingsteorier. Tværtimod, med sin iboende tendens til indkorporering af det levende arbejde i den faste kapital skaber den kapitalistiske udvikling et nyt og mægtigt grundlag for denne konservatisme. Man

kan ganske vist iagttage en strukturforandring i denne konservatisme - en forandring fra faglige til virksomhedsmæssige organisationsprincipper, fra »fagarbejderfagforeninger« til »virksomhedsfagforeninger«.

Altså til en fagforeningsstruktur som ikke mere finder sin basis i faglige men derimod i virksomhedsinterne delarbejdsmarkeder. En sådan tendens til »virksomhedsfagforening«, dvs. til stigende befæstelse og automatisering af virksomhedsmæssige i modsætning til virksomhedstværgående repræsentationsstrukturer, kan idag iagttages overalt i de store virksomheder indenfor kemi-, olie- og næringsmiddelindustrien, altså brancher, der netop udmærker sig ved procesteknologi og en høj grad af automatisering. Japan er vel nok det land, hvor denne tendens til »virksomhedsfagforening« mest udpræget har gjort sig gældende. Den japanske fagbevægelse udviser således en ekstrem virksomhedsmæssig decentralisering og splittelse, hvilket dog utvivlsomt også hænger sammen den manglende tradition for faglig organisering i den japanske arbejderstand og med, at arbejdsmarkedet traditionelt har været domineret af de interne arbejdsmarkeder i de teknologisk fremskredne storforetagender (Abegglen 1973, Horke 1975).

Den »nye« konservatisme, der er opstået i forbindelse med tendensen mod virksomhedsfagforeninger, er i mange henseender mere udpræget end den gamle, idet den ikke mere har sit grundlag i den (af nye teknologier bestandigt truede) subjektive kvalifikation, men derimod i virksomhedens objektive eksistens og i et mangeårigt virksomhedstilhørsforhold. Den virksomhedscentrerede arbejdsmarkedssegmentering udgør samtidig det materielle grundlag for opkomsten af fast institutionaliserede kooperative relationer mellem medarbejderrepræsentanterne og ledelsen. Derved tydeliggøres en specifik komplementaritet mellem interesserne. Medarbejdernes interesse i social sikkerhed suppleres med ledelsens interesse i såvidt muligt at undgå konflikter og andre forstyrrelser i produktionsgangen, idet sådanne giver sig voldsomme udslag i rentabiliteten i automatiserede virksomheder.

Konklusioner

Konklusionen på vore overvejelser er, at forestillingen om en lineær gennemsættelse og almengørelse af arbejdskraftens varekarakter, der spiller en vigtig rolle som grundlag ikke blot for de marxistiske teorier om den kapitalistiske udvikling og om arbejderklassens klassebevidsthed, men også for den neoklassiske ligevægtsteori, må betegnes som urealistisk. Arbejdskraften kan ganske

vist behandles, *som om* den var en vare, men i virkeligheden bliver den det aldrig fuldstændigt.³ Vi har først og fremmest forsøgt at begrunde dette med den levende arbejdskrafts immanente karakteristik, altså varens og personens uadskillelighed, hvilken samtidig udgør grundlaget for den fagforeningsmæssige organisationsmagt. Videre har vi i anknøytning til den nyere arbejdsmarkedsforskning forsøgt at vise, at den kapitalistiske akkumulationsproces netop, idet den leder til en fremadskridende abstraktliggørelse af arbejdet, samtidig afføder tendenser, der går imod en øget mobilitet og fleksibilitet i arbejdskraftindsatsen, og at disse tendenser sætter sig igennem som den tiltagende krystallisering af virksomhedsinterne »arbejdsmarkeder« indenfor de automatiserede virksomheder samt i den aftagende markedsøkonomiske regulering af personaleindsatsen. I modsætning til de traditionelle fagspecifikke former for »fiksering« af arbejdskraften kan disse former for arbejdspladsstrukturering ikke længere forklares tilstrækkeligt ud fra de subjektive kvalifikationer, altså ud fra den viden og kunnen hos den enkelte arbejder, hvis tilvejebringelse ofte har været forbundet med store omkostninger for arbejdsgiveren, og som er svær at erstatte. Begrundelsen for disse former ligger derimod (idet mindste for store grupper af beskæftigedes vedkommende) i selve det automatiserede produktionsapparats funktionsmåde. Heraf følger imidlertid, at en adækvat teori om den kapitalistiske udvikling ikke kun kan behandle grænserne for arbejdskraftens varekarakter som noget residualt, som et udelukkende anarkronistisk levn eller som »forstyrrelser« af ligevægten, men at disse tværtimod systematisk må indarbejdes i teorien. Konsekvenserne heraf angår naturligvis ikke kun arbejdsmarkedets funktionsmåde, den mulige effektivitet i regeringens arbejdsmarkedspolitiske indgreb eller fagforeningernes struktur. Den neoklassiske arbejdsmarkedsteori, som er genstand for kritik fra den nyere arbejdsmarkedsforskning, er en integral bestanddel af en almen ligevægtsteori, der retter sig mod hele markedssystemets funktionsmåde. Hvis den neoklassi-

3. Hvad angår eksemplet med det lavt kvalificerede kvindearbejde, dvs. med de arbejdsmarkeder som i deres struktur i mange henseender kommer tættest på idealbilledet af arbejdskraftens varekarakter, så kan det vises, at sådanne former for arbejdskraftforbrug kun er mulig på baggrund af en ikke på lønarbejdet baseret eksistenssikring andetsteds (i dette tilfælde baseret på ægtemandens arbejde indenfor familiens rammer). Kvinderne betragter ikke arbejdet som livsskæbne, men derimod som en tidsmæssigt begrænset undtagelsessituation, betinget af usædvanlige udgifter til etablering af en husholdning, til husbyggeri eller andet (Eckhardt m.fl. 1979). Noget tilsvarende gælder formodentlig for store dele af gæstearbejderne, for hvilke opbygningen af en selvstændig eksistens i hjemlandet er perspektivet for planlægningen af livet.

ske arbejdsmarkedsteori er uholdbar bliver der dermed sat spørgsmålstejn ved hele ligevægtsteorien. Følgerne for funktionsmekanismerne i det kapitalistiske system som helhed af, at allokering og reproduktion af arbejdskraften indenfor vigtige delområder af økonomien ikke antager markedsform, er hidtil næsten ikke blevet diskuteret eller udforsket.

»Fixeringen« af arbejdspladser overfor svingninger i omsætning, produktion og rentabilitet implicerer, at lønnen ikke mere følger af den enkelte arbejders specifikke bidrag til produktionsresultatet, eller til produktionen af den relative merværdi. Arbejdspladsen bliver i sig selv til et »krav« på indkomst. Dermed er der på et centralt punkt sat spørgsmålstejn ved den formelle rationalitetsmodels holdbarhed. Den formelle rationalitet er systematisk iblandt elementer af *materiel* rationalitet. Den kapitalistiske akkumulationsproces indeholder elementer af en latent »behovsøkonomi«, som på ingen måde blot er et levn fra førkapitalistiske produktionsmåder, men som tværtimod med udviklingen af den kapitalistiske produktionsmåde reproduceres på stadig voksende niveau, hvilket ikke kun den kapitalistiske rentier, men også dele af arbejderklassen profiterer af. Om disse behovsøkonomiske subsystemer udvider sig i forhold til den akkumulationsproces, de er indlejret i, og derved muligvis i sidste instans tenderer til at gennemtrænge og paralisere denne, eller om de går relativt tilbage, burde vel være et af de centrale spørgsmål for en teori om den nuværende kapitalisme.

Ved undersøgelsen af dette spørgsmål vil det ikke være tilstrækkeligt at inddrage de tendenser, som den nye mikroelektronik sætter til automatisering af tidligere tilsyneladende automatiseringsresistente færdiggørelsesprocesser indenfor metalforarbejdning og af store områder indenfor kontor- og tjenesteydelsessektoren, samt konsekvenserne heraf for arbejds-situationen og arbejdspladsstrukturen. Fagforeningernes ageren er også en meget vigtig faktor. En ejendommelig ambivalens i fagforeningernes ageren bliver tydelig, når denne betragtes nærmere. Faktisk udgør denne ageren en af de væsentligste kræfter, der medvirker til udvidelsen eller i det mindste til stabiliseringen af de behovsøkonomiske enklaver indenfor det kapitalistiske system. Dette bliver helt tydeligt i de forskellige praktiseringer af »featherbeddings-«politikken,⁴ dvs. opretholdelse af teknolo-

4. Oversætters note: Af engelsk »featherbed« underdyne, behagelig situation. Udtryk for en fagforeningspolitik, hvor man bl.a. kræver overbemanding af produktionsapparatet eller bibeholdelse af arbejdskraft, der egl. er overflødig p.g.a. automatisering, rationalisering eller lignende.

gisk overflødiggjorte arbejdspladser, og i den praksis at »sanere« urentable virksomheder via statssubsidiering for at »bevare arbejdspladser«. I disse politikker bliver de »økonomiske« synspunkter på lønbestemmelsen og arbejdskraftallokeringen gennembrudt til fordel for de sociale. Lønnen forvandler sig faktisk til en rente. Ligeså hårdnakket og sejt som fagforeningerne (de tyske dog i mindre grad end de angelsaksiske) forfølger denne politik i deres praksis, lige så hårdnakket vægrer de sig naturligvis mod at proklamere den åbent og kalde den ved rette navn. Det hører åbenbart med til de organisationsstrukturelt begrundede aksiomer i den fagforeningsmæssige adfærd vedblivende at holde fast i, at lønnen retfærdiggøres af ydelsen og »arbejdspladsen«, også når såvel ydelse som »arbejdsplads« forlængst er blevet fiktioner. Således videreføres selv åbenlyst tåbelige produktionsprocesser, blot fordi »arbejdspladserne« skal bevares.

Istedet for en sådan politik ville en åben kritik af princippet om ækvi-valens mellem den individuelle ydelse og lønnen utvivlsomt være mere problemadækvat.

I de automatiserede virksomheder praktiserer man allerede et princip om kollektiv lønfond. I betragtning af, at vi står overfor en ny teknologisk revolution baseret på mikroelektronikken, kan et krav om overførsel på hele samfundet af princippet om en kollektiv lønfond, f.eks. i form af etablering af en »Grundbehovssektor«, således som Gunnar Adler Karlson har foreslået det, visselig ikke uden videre afvises som utopisk. Thi er det under disse betingelser overhovedet sådan, at den af Walker betonedede »kooperative og indbyrdes forbundne karakter af den enkelte arbejders bidrag til produktionen« og nivellering af forskellen mellem »produktivt og indirekte produktivt arbejde«, på en meningsfuld måde kan begrænses til arbejdssammenhængene indenfor den enkelte virksomhed? For fagforeningerne fremtid vil det ihvertfælde være afgørende, om de lader den virksomhedscentrerede arbejdsmarkedssegmentering være grundlag for deres ageren og dermed for alvor degenererer til »forbund af arbejdspladsbesiddere«, eller om de arbejder henimod en ikke virksomhedsspecifikt afgrænset reproduktionssikringspolitik for hele den lønafhængige befolkning. Dette sidste ville vel næppe være tænkeligt uden dybtgående ændringer i fagforeningernes politiske selvforståelse og i deres sociale og organisatoriske struktur.

Litteratur:

- Abegglen, James C. 1973: *The Japanese Factory*, Tokyo.
- Adler-Karlsson, Gunnar, 1977: *Nein zur Vollbeschäftigung - ja zur materiellen Grundgeborgenheit*, Manuskript: København.
- Anderson, Perry, 1977: *The Limits and Possibilities of Trade Union Action*. Trade Unions Under Capitalism, T. Clarke und Laurie Clements (Hsg.): Fontana.
- Baethge, Martin, u.a., 1978: *Produktion und Qualifikation*. Forschungsbericht des soziologischen Forschungsinstitut Göttingen.
- Bahro, Rudolf, 1977: *Die Alternative - Zur Kritik des real existierenden Sozialismus*: Frankfurt/M./Alternativet, Informations Forlag 1979.
- Beck, Ulrich, Brater, Michael, 1976: *Grenzen abstrakter Arbeit*. Leviathan 2/76.
- Billerbeck, Ulrich, H.G. Isenberg, K. Körber, 1977: *Kooperation in öffentlichen Arbeitsprozessen - Selbstdisziplinierungs- und Widerstandspotential*. Klassenbewegung, Staat und Krise, G. Armanski, B. Penth (Hsg.): Berlin.
- Brandt, Gerhard, B. Kündig, Z. Papadimitriou, J. Thomae, 1978: *Computer und Arbeitsprozess - Eine arbeitssoziologische Untersuchung über die Auswirkungen des Computereinsatzes in ausgewählten Betriebsabteilungen der Stahlindustrie und des Bankgewerbes*: Frankfurt/M.
- Braverman, Harry, 1977: *Die Arbeit im modernen Produktionsprozess*: Frankfurt/M./Arbejde og Monopolkapital Bd 1., Demos 1978.
- Brentano, Lujo, 1872: *Zur Kritik der englischen Gewerkvereine*: Leipzig
- Breuer, Stefan, 1977: *Die Krise der Revolutionstheorie*: Frankfurt/M.
- Brockhaus, E., 1975: *Zusammensetzung und Neustrukturierung der Arbeiterklasse vor dem ersten Weltkrieg*: München.
- Cain, G.G., 1976: *The Challenge of Segmented Labor Market Theories to Orthodox Theory*. Journal of Economic Literature 14/76.
- Deutschmann, Christoph, 1977: *Planwirtschaft als Ideologie - Zur Legitimationsfunktion der »Politischen Ökonomie des Sozialismus«*. Diss.: Frankfurt/M.
- Deppe, Frank, 1979: *Autonomie und Integration - Materialien zur Gewerkschaftsanalyse*: Marburg.
- Eckhart, Christel, U. Jaerisch, H. Kramer, 1979: *Frauenarbeit in Familie und Fabrik - Eine Untersuchung über Bedingungen und Barrieren des Interessenwahrnehmung von Industriearbeiterinnen*: Frankfurt/M.
- Galbraith, John, Kenneth, 1968: *Moderne Industriegesellschaft*: München.
- Herding, Richard, 1972: *Job Control and Union structure*. Rotterdam University Press.
- Herding, Richard und Sabel, Charles 1979: *Business Unions in den USA - Eine Verteidigung gegen ihre falschen Feinde*. Beiträge zur Soziologie der Gewerkschaften, J. Bergmann (Hsg.).
- Horke, Gertraude 1975: *Arbeiter unter der roten Sonne, Japans Unternehmensgewerkschafter*, Wien.
- Kern, Horst und Schumann, Michael, 1977: *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein*: Frankfurt/M.
- Kerr, Clark, 1950: *Labor Markets, Their Characters and Consequences*. American Economic Review.
- Klüp, Bernhard, 1965: *Lohnbildung im Wechselspiel zwischen wirtschaftlichen und politischen Kräften*, Berlin.
- Landes, David, 1973: *Der entfesselte Prometheus*: Köln-Berlin.
- Lenhard Gero, 1977: *Berufliches Engagement und Lohnarbeit*: Leviathan 1/77.
- Lucacs, Georg, 1923: *Geschichte und Klassenbewusstsein*: Berlin.
- Lutz, Burkart, 1975: *Krise des Lohnanreizes - Ein empirisch-historischer Beitrag zum Wandel der formen betrieblicher Herrschaft am Beispiel der deutschen Stahlindustrie*: Frankfurt. Mises, Ludwig von, 1920: *Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen*. Archiv für Sozialwissenschaften.

- Morse, D., 1969: *The Peripheral Worker*: New York.
- Novy, Klaus, 1978: *Strategien der Sozialisierung*: Frankfurt/M.
- Offe, Claus, 1979: *Leistungsprinzip und industrielle Arbeit*: Frankfurt/M.
- Polanyi, Karl, 1978: *The Great Transformation*: Frankfurt/M.
- Pollock, Friedrich, 1964: *Automation - Materialien zur Beurteilung ihrer ökonomischen und sozialen Folgen*: Frankfurt/M.
- Reich, Michael, D.M. Gordon, R.C. Edwards, 1978: *Arbeitsmarktsegmentation und Herrschaft. Der gesplattene Arbeitsmarkt*, W. Sengenberger (Hsg.): Frankfurt/M.
- Reisch, K., 1972: *Lohnfindung bei automatisierten Produktionsprozessen*: Wiesbaden. Ross, Arthur, 1958: *Do we have a New Industrial Feudalism?*. *American Economic Review* 48/58.
- Roth, Karl-Heinz, 1974: *Die »andere« Arbeiterbewegung und die Entwicklung der kapitalistischen Repression von 1880 bis zur Gegenwart*: München/Den anden arbejderbevægelse, GMT 1976.
- Schmiede, Rudi und Schudlich, Edwin, 1976: *Die Entwicklung der Leistungsentlohnung in Deutschland - Eine historisch-theoretische Untersuchung zum Verhältnis von Lohn und Leistung unter kapitalistischen Produktionsbedingungen*. *Forschungsberichte des Instituts für Sozialforschung*: Frankfurt/M.
- Schulz-Wild, Rainer, 1978. *Beitriebliche Beschäftigungspolitik in der Krise*, Frankfurt/M. Sengenberger, Werner (Hsg.), 1978: *Der gesplattene Arbeitsmarkt*: Frankfurt/M.
- Sengenberger, Werner, 1975: *Arbeitsmarktstruktur - Ansatz zu einem Modell des segmentierten Arbeitsmarktes*, *Forschungsbericht des Institut für sozialwissenschaftliche Forschung*, Frankfurt/M.- München.
- Shister, Joseph, 1950: *Trade Union Policies and Nonmarket Values*, *American Economic Review*.
- Sohn-Rethel, Alfred, 1971: *Geistige und Körperliche Arbeit*: Frankfurt/M./Håndens & Åndens arbejde, Rhodos 1975.
- Sombart, Werner, 1979: *Der moderne Kapitalismus, Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, Band I, 3. Auflage: München. Sozialistisches Büro Saarbrücken, 1979: *Krise und Arbeitskämpfe in der französischen Stahlindustrie. Arbeitskampf um Arbeitszeit*, *Kritisches Gewerkschaftsjahrbuch*, O. Jacobi, E. Schmidt, W. Müller-Jentsch (Hsg.): Berlin.
- Stearns, P., 1976: *The Unskilled and Industrialization - A Transformation of Consciousness*. *Archiv für Sozialgeschichte*, Band XVI.
- Streeck, Wolfgang, 1979: *Gewerkschaftsorganisation und industrielle Beziehungen - Einige Stabilitätsprobleme industriegewerkschaftlicher Interessenvertretung und ihre Lösung im westdeutschen System der industriellen Beziehungen - Beitrag zum 19. Deutschen Soziologentag*; J. Matthes (Hsg.) *Sozialer Wandel in Westeuropa*, *Verhandlungen des 19. Deutschen Soziologentags 1979* in Berlin: Frankfurt/M.
- Taylor, George W. und Pierson, Frank, 1957: *New Concepts in Wage Determination*, New York, Toronto.
- Thurow, Lester G., 1975: *Generating Inequality*, London und Basingstoke.
- Ullrich, Otto, 1977: *Technik und Herrschaft - Vom Handwerk zur verdinglichten Zweckstruktur industrieller Produktion*, Frankfurt/M.
- Walker, Ch. R., 1957: *Toward the Automatic Factory*, New Haven.
- Weber, Adolf, 1921: *Der Kampf zwischen Kapital und Arbeit*: Tübingen.
- Weber, Max, 1964: *Wirtschaft und Gesellschaft*, Band 1, Köln-Berlin.

Oversat fra Leviathan, Sonderheft 4 1981 af Jette Bak og Fritz von Nordheim Nielsen.